

الگوی گفتمانی مدیریت و پخش شایعه در شرایط همه گیری کرونا در شبکه اجتماعی تلگرام^۱

محمد هاتفی^۲

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۰۹/۱۳

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۱/۲۳

چکیده

پژوهش حاضر با انتخاب برخی نمونه‌های موسوم به شایعاتِ کرونایی در برخی صفحه‌های تلگرامی، سعی دارد ماهیتِ گفتمانی این شایعات را در چارچوب تحول نظام‌های گفتمانی بررسی کند و ابزار مناسب هر نظام گفتمانی برای مدیریت آن را پیشنهاد کند. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد به هر میزان منابع اعتبارسنجی اخبار، اعتبار خود را از دست می‌دهند، زمینه شکل‌گیری شایعه در نسبت با تقلب و جعل بیشتر می‌شود. رواج شایعه با مرگ در نسبت قرار می‌گیرد و به تناسب رواج بیشتر، بیش از پیش زمینه شکل‌گیری نظام گفتمانی خطر و احتمال خطر را تشدید می‌کند. این در حالی است که مدیریت فضای بحران به تحقق نظام گفتمانی برنامه‌محور نیاز دارد تا فضایی را که بالقوه خطرناک است، به تدریج از خطر دور و به نقطه امن نزدیک سازد. اوج بحران گفتمانی آن جا رخ می‌دهد که منابع اعتبارسنجی اخبار متناقض تولید کرده و هم‌دیگر را خنثی می‌کنند. بنابراین، بر مبنای یافته‌های پژوهش، بر خلاف تلقی رایج که نظام گفتمانی تصادفی را بهتر از نظام گفتمانی برنامه‌محور در نسبت با اتیک «دیگری» توصیف می‌کند، در شرایط همه‌گیری خطر که اصل بقای نوع انسانی در مخاطره قرار می‌گیرد، نظام گفتمانی برنامه‌محور تناسب بیشتری با اتیک و رعایت حقوق دیگری دارد.

واژه‌های کلیدی: کرونا، شایعه، نظام گفتمانی، خطر، کنترل، اتیک، دیگری.

^۱ شناسه دیجیتال (DOI): 10.22051/jlr.2021.34017.1953

^۲ استادیار پژوهشکده زبان و ادبیات، هیأت علمی پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، تهران، ایران؛

M.hatefi@ihcs.ac.ir

۱. مقدمه

بیماری که امروزه به کرونا یا کووید-۱۹^۱ معروف شده، بر مبنای اطلاعات موجود نخستین بار در دسامبر ۲۰۱۹ در شهر ووهان استان هوبئی، واقع در چین شناسایی شد. آزمایش‌هایی که از اواسط تا اواخر ژانویه انجام شد، بیش از ۲۸۰۰ مورد را در چین تأیید کرد، ولی برای نخستین بار در سی ام ژانویه ۲۰۲۰ بود که سازمان جهانی بهداشت با انتشار بیانیه‌ای، شیوع آن را یک وضعیت اضطراری بهداشت عمومی اعلام کرد که نه تنها برای چین بلکه تهدیدی برای جهان به‌شمار می‌رود. به گزارش نیویورک تایمز، در یازدهم مارس، سازمان جهانی بهداشت شیوع بیماری در سطح جهان را اعلام کرد. شیوع این بیماری در ایران به صورت رسمی برای نخستین بار در سی ام بهمن ۱۳۹۸ تأیید شد. با توجه به دوره مخفی بیماری احتمال داده می‌شود که این بیماری باید از ابتدای بهمن به ایران راه یافته باشد. از ۳ اسفند ۱۳۹۸ وضعیت در ایران از وضعیت سفید خارج و وارد وضعیت زرد شد. روز چهارشنبه ۱۴ اسفند حسن روحانی، رئیس‌جمهور ایران گفت، شیوع ویروس جدید کرونا تقریباً تمامی استان‌های کشور را در بر گرفته است. در میانه فوریه ۲۰۲۰ ایران پس از چین به دومین نقطه کانونی گسترش ویروس کرونا در جهان تبدیل شد. در ابتدای اسفند، پس از همه‌گیری کووید-۱۹ در ایران سعید نمکی، وزیر بهداشت، اعلام کرد مراکز بهداشتی و درمانی نیز در کل کشور آماده‌باش هستند. به تدریج بسیاری از مکان‌ها و رخ داده‌های عمومی از جمله مدرسه‌ها، مراکز آموزش عالی و دانشگاه‌ها، اکران‌های سینمایی، کنسرت‌ها و نمایش‌های تئاتر، مسابقات و لیگ‌های ورزشی کشوری، تهران و شهرهای دیگر تعطیل شد و ساعت کاری ادارات دولتی در چندین استان کاهش یافت.

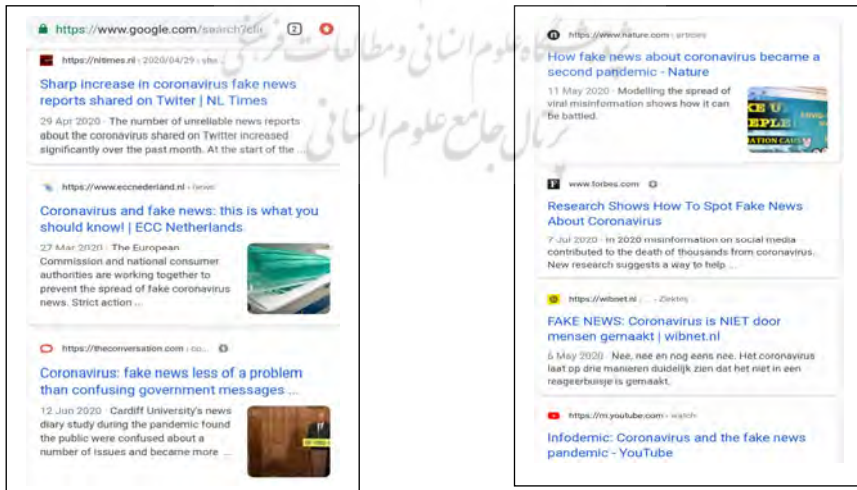
هنگامی که رویدادی در این سطح فراگیر می‌شود پیامدهای آن نیز همه‌جانبه و فراگیر است. به اندازه‌ای که مسأله‌ای اهمیت و ابعاد اجتماعی بیشتر می‌یابد و به تناسب درجه اهمیت و شدت آن، نشانه‌هایی که در فضای ارتباطات اجتماعی تولید می‌شود، به نسبت دگرگون می‌شود. از آن جا که این موضوع ابتدا امری ناشناخته و مبهم بود و به تدریج از آن با عنوان نبرد با کرونا یاد شد، فضای آماده‌ای برای شکل‌گیری شایعه‌های گوناگون در زمینه‌های مخالف ایجاد کرد. یکی از موضوع‌های مهم در زمینه دانش ارتباطات و نشانه‌شناسی تأثیری است که چنین پدیده‌ای در حوزه تعاملات اجتماعی بر جای می‌گذارد. بدیهی است تا زمانی که ماهیت یک پدیده روشن نباشد، نشانه‌هایی که پیرامون آن تولید می‌شود نیز مبهم خواهد بود. بنابراین، در چنین فضایی که ترس و تنش و تهدید نیز به هم آمیخته است، استعداد بسیار بالایی در فضای گفتمانی برای شکل‌گیری گفته‌هایی است که در سمت مبهم قرار می‌گیرند و به شایعه و دروغ نزدیک می‌شوند.

^۱ covid-19

شایعه، پدیده‌ای اجتماعی است و اغلب ناپسند ارزیابی می‌شود، به ویژه از سوی کسانی که قربانی این پدیده قرار می‌گیرند. همه انسان‌ها اغلب، هر کدام به گونه‌ای، که گاهی آشکار نیست، در خانه، محل کار، هنگام نشستن در وسیله نقلیه عمومی، در شرایط بحران اقتصادی و اجتماعی موارد مشابه، در معرض شایعه‌سازی، انتقال شایعه، شنیدن شایعه و مواردی از این قبیل هستند. ادراک اولیه از این واژه، این است که یک «خبر» که اعتبار و صحت آن به راحتی قابل تأیید نیست، منتشر می‌شود و اغلب با بی‌مسئولیتی و بی‌اخلاقی همراه است.

در پژوهش حاضر، بنا به نقش بسیار مهم این پدیده در مدیریت فضای تهدیدآمیز یک پدیده مرگ‌آور سعی خواهد شد با تکیه بر پاره‌ای متن‌ها که با وصف شایعه در فضای مجازی (تلگرام) انتشار یافته‌اند، ماهیت گفتمانی این پدیده در وصف آن در قالب شایعه را از دیدگاه نشانه‌معناشناسی بررسی کند و نشان دهد چگونه شایعه‌سازی در بستر نظام‌های گفتمانی منشأ تحول می‌شود و تحول می‌پذیرد.

با نگاهی به صفحه‌های وب جهانی (شکل ۱ الف) و (۱ ب)) می‌توان مشاهده نمود که دامنه شایعه‌پردازی کرونایی در سراسر جهان گسترده‌است و محدود به کشور خاصی نیست اما در چارچوب نظریه گفتمان، باید در نظر گرفت که در هیچ دو شرایطی تولید و تحول نشانه‌ها یکسان نیست. از این رو باید پیشاپیش در نظر گرفت که حتماً فرایند تولید و تحول شایعات در کشورهای مختلف بسته به شرایط و فضای اجتماعی و سیاسی و اقتصادی (الزامات گفتمانی) هر کدام متفاوت است.

شکل ۱: (سمت راست (۱ الف)؛ سمت چپ (۱ ب)) اینفوگرافی وب جهانی در مورد شیوع شایعه‌های کرونایی در کشورهای مختلف

در شکل (۱ الف)، در عنوان تارنمای یوتیوب از واژه «infodemic» به قیاس واژه «pandemic» استفاده شده که به شیوع نادرست اطلاعات یا در واقع ضد اطلاعات در فضای ارتباطی دلالت می‌کند، همانند مریضی‌های مانند کرونا که همه‌گیر می‌شوند. شکل (۱ ب)، تارنمای واقع در آخر صفحه، مشکل سردرگمی ناشی از ویروس کرونا را کمتر از مشکل ناشی از اخبار جعلی ناشی از پیام‌های مقامات دولتی دانسته‌است. در پژوهش حاضر، نمونه‌های متنی برای تحلیل را از صفحات تلگرامی داخلی انتخاب نموده و توصیف و تحلیل خواهیم کرد.^۱

۲. پیشینه پژوهش

پژوهش‌های مستقلی در پیوند با شایعه انجام پذیرفته‌است. لاپیر و فرانس ورث (Lapierre & Fransworth, 1936) افسانه را شایعه‌ای می‌دانند که به جزئی از میراث زبانی یک ملت تبدیل شده و از دید زبان‌شناختی، اغلب می‌توان دو واژه افسانه و شایعه را به جای یک‌دیگر به کار برد. لاپیر و فرانس ورث (همان) معتقدند شایعه برای اینکه به افسانه تبدیل شود باید موضوعاتی را در بر گیرد که برای نسل‌های پی‌درپی از اهمیت برخوردار باشند. دانبار (Dunbar, 1996) چگونگی دگرگونی زبان در شیوه ارتباطی شایعه را بررسی کرده‌است. او به امکان به دست‌آوردن هر چند محدود از این طریق توجه دارد که چه بسا به هیچ روش دیگری قابل دست‌یابی نیست. آلپرت و لپکین (Allport & Lepkin, 1945) در مقاله «شایعات به دردنخور دوران جنگ و مزیت‌های ویژه: چرا مردم به آن‌ها باور می‌کنند»، به بررسی شایعات دوران جنگ پرداخته‌اند. این مقاله که در مجله روان‌شناسی ناهنجاری‌ها و مسائل اجتماعی^۲ چاپ شده، شایعه را جزء ناهنجاری‌های اجتماعی دسته‌بندی کرده‌است. آن‌ها نیز معتقدند شرایط مبهم زمان جنگ و ابهام فراگیر سبب می‌شود اطلاعاتی که در شرایط عادی بی‌اهمیت هستند، اهمیت می‌یابند. ادر و انکه (Eder and Enke, 1991) ساختار شایعه را بررسی کرده‌اند، املر (Emler, 1994) تأثیر تکرار را در پذیرش و باورپذیری آن نشان داده و بن‌زی‌ئو (Ben-Ze'ev, 1994) سعی دارد جنبه‌های مفید این تعامل اجتماعی را نشان دهد. او معتقد است «این کار فی‌نفسه خوب نیست اما به معنی شرارت هم نیست» (Ben-Ze'ev, 1994, p. 16).

^۱ انتخاب صفحه‌های مجازی تلگرام در این پژوهش، هدفمند است. زیرا از یک سو شایعه‌ها در بستر این رسانه‌های نوپدید و عمومی زودتر و راحت‌تر و بیشتر منتشر می‌شود؛ و از سوی دیگر، ماهیت اطلاعات موجود در این فضاهای مجازی که چندان کنترل‌پذیر نیستند با ماهیت شایعات که به دور از کنترل شدید نهادهای عمومی فعالیت می‌کنند، تفاوت بسیاری ندارد. با این وجود، اطلاعات استفاده‌شده - آن‌جا که لازم بوده - افزون بر صفحه تلگرامی با منابع خبری از طریق جستجو تطبیق داده شده و اعتبارسنجی شده‌است.

^۲ Journal of Abnormal and Social Psychology

آلپرت و پستمن (Allport & Lepkin, 1995) در کتاب *روان‌شناسی شایعه*، شایعه را چنین تعریف کرده‌اند: «شایعه یک موضوع خاص گمانی بدون وجود ملاک‌های اطمینان‌بخش رسیدگی است، که معمولاً به صورت شفاهی، از فردی به فرد دیگر انتقال می‌یابد» (Allport & Lepkin, 1995, p. 45). در این تعریف، بر یکی از ویژگی‌های خاص و مرکزی شایعه تأکید شده‌است و آن، پافشاری بر این است که شایعه در غیاب ملاک‌های اطمینان‌بخش، ساخته می‌شود. شایعه «یک پدیده اجتماعی» است و از این رو، برای بر ساختن آن «حداقل به دو نفر نیاز است» (Allport & Lepkin, 1995, p. 59).

از دید آلپرت و پستمن (Allport & Postman, 1995)، برای وقوع شایعه دو شرط اصلی وجود دارد: «اولاً موضوع شایعه باید برای گوینده و شنونده از اهمیت برخوردار باشد و دوماً رخ داده‌های حقیقی باید در نوعی ابهام پوشیده باشند» (Allport & Postman, 1995, p. 59). «این ابهام می‌تواند با نبود اخبار دقیق یا به وسیله برخی تشنجات عاطفی که فرد را مجبور می‌کند که نتواند یا نخواهد واقعیت‌هایی را که در اخبار مطرح‌شده پذیرد القا شود» (Allport & Postman, 1995, p. 59).

آلپرت و پستمن (Allport & Postman, 1995) بر اساس این دو مؤلفه مبنایی، برای دو شرط «اهمیت» و «ابهام» در انتقال شایعه، به وجود رابطه‌ای کمی باور دارند و بر این اساس، معتقدند قانون شایعه از فرمول حدت و شدت شایعه پیروی می‌کند و می‌توان آن را به صورت زیر نوشت:

$$R \sim i \times x \quad ۱$$

یعنی میزان رواج شایعه (R) تقریباً برابر است با حاصل ضرب اهمیت (i) در ابهام (x). بنابراین، می‌توان نتیجه گرفت اگر ابهام یا اهمیت موضوع شایعه صفر باشد، شایعه رواج و بقا نخواهد داشت. هر دو مؤلفه باید موجود باشند و در غیاب یکی، دیگری به تنهایی کفایت نمی‌کند (Allport & Postman, 1995, p. 45-46).

کتاب «روانشناسی شایعه» در توجه به مؤلفه‌های زبانی شایعه یک استثنا است. آلپرت و پستمن (Allport & Postman, 1995) در تکمیل بررسی‌های خود - که اغلب وجوه زبان‌شناختی گوناگونی در توجه به ماهیت شایعه را در بر دارد - میان شایعه و گونه ادبی «افسانه» پیوند علی- معلولی برقرار می‌کنند. آن‌ها معتقدند می‌توان افسانه را «شایعه استحکام‌یافته» تعریف کرد؛ به بیان دقیق‌تر، «افسانه، خبر شنیده‌شده‌ای است که از دوامی غیر معمول برخوردار بوده و در پی سابقه‌ای از تحریف و دگرگونی، دیگر در اثر انتقال از یک نسل به نسل دیگر، تغییر نمی‌نماید» (Allport & Postman, 1995, p. 176).

اشمیت (Schmidt, 2004) ماهیت بلاغی شایعه را بررسی کرده‌است. به باور اشمیت (Schmidt, 2004) «مردم اغلب از ماهیت پیچیده شایعه آگاه نیستند. عده‌ای به ویژه افرادی که هدف شایعه هستند (شایعه درباره آنان است) و از آن آسیب دیده‌اند آن را منفی می‌انگارند اما برخی، شایعه را بخشی مثبت از زندگی می‌دانند که منجر به انسجام اجتماعی می‌شود» (Schmidt, 2004, p. 1). بیکر (Backer, 2005) شایعه را به شکلات بلژیکی تشبیه می‌کند که در سطح جهانی ذهن‌ها آن را مزه می‌کنند. سانستین (Sunstein, 2009) در کتاب «درباره شایعه؛ چگونه دروغ‌ها رایج می‌شوند، چرا ما به آن‌ها باور می‌کنیم، از ما چه ساخته است» شایعه را با دروغ‌پراکنی هم‌معنا گرفته و می‌کوشد دلایل رواج و راه‌های مقابله با آن را معرفی کند.

چوآ و بانرجی (Chua & Banerjee, 2016) در پژوهشی در پیوند با شایعه که بر مبنای داده‌های یک تارنمای تأیید و رد شایعات در فضای اینترنت انجام داده‌اند، داده‌ها را در پنج مقوله میزان فهم‌پذیری، عواطف، زمان، موضوع و سبک نوشتاری دسته‌بندی کردند. آن‌ها نشان دادند که بیشتر شایعه‌ها مربوط به زمان حال و ابرازکننده عواطف مثبت بوده‌اند. موضوع اغلب آن‌ها به ترتیب دربارهٔ فراغت، کار، دستاوردها، پول و سلامتی، عقاید دینی، مسایل جنسیتی و خانواده بوده‌است. بیشترین نشانه نوشتاری که در این متن‌ها به کاررفته، «نقطه‌چین» بوده‌است. (Chua & Banerjee, 2016, p. 3) این نشانه، دلالت دارد که در این نوع گفت‌وگوها عموماً دقت نشانه‌معناشناختی چندان اهمیت ندارد و صحبت از آن، از دید افراد تا اندازه زیادی، در نسبت با مسائل دقیق زندگی، پیش‌پاافتاده انگاشته می‌شود. غلبه زمان حال و عواطف مثبت نیز نشان‌دهنده کارکرد اجتماعی آن در راستای نوعی لذت‌گرایی و بی‌اهمیتی داده‌های آن برای حافظه بلندمدت است. بنابراین می‌توان گفت یافته‌های پژوهش آن‌ها تأییدکننده نگرش افرادی است که شایعه را دارای کارکرد انسجام اجتماعی نیز می‌انگارند.

صادقی مقدم و نوروزی (Sadeghi & Nowroozi, 2011) در «نقد و بررسی نظام افشای اطلاعات در بورس ایران» به بررسی تأثیر شایعه بر فعالیت‌های مالی پرداخته‌اند. دهقان شاد (Dehghan Shad, 2011) در «چگونگی گردش شایعات سیاسی در فضای اینترنت» از منظر رسانه و اینترنت و تأثیرگذاری سیاسی آن به بررسی شایعه پرداخته‌اند. ترکمان و شهابی (Torkaman, F & Shahabi, 2016) در «شایعه و عوامل اجتماعی مؤثر در پذیرش آن» و صفایی نژاد (Safaei Nejad, 2016) در «جریان‌سازی در فضای مجازی، با تأکید بر رسانه‌های اجتماعی» از بعد جامعه‌شناسی، به پژوهش دربارهٔ شایعه پرداخته‌اند. معارف و همکاران (Maaref et. al. 2016) در «نقش شایعه در جنگ از نگاه قرآن» و نعمتی (Nemati, 2016) در

«بررسی آثار سوء دروغ و شایعه پراکنی در افتراق مسلمین» با رویکرد مطالعات دینی و تأثیرات امنیتی آن برای جامعه مسلمانان، به مقوله شایعه توجه کرده‌اند.

دربارهٔ ویروس کرونا، طی مدت اندکی که از پیدایش آن می‌گذرد، بحث‌ها و نوشته‌ها و هم‌اندیشی‌های گوناگونی هر روزه به صورت نوشتاری و یا گفتاری در فضای مجازی منتشر می‌گردد. از جمله، به تأثیر ویروس کرونا بر نظم جهانی، فضای مجازی، آینده بشر و جهان پساکرونایی، و بسیاری حوزه‌های دیگر اجتماعی و فرهنگی، در کنار مؤلفه‌های زیستی و پزشکی آن پرداخته می‌شود. در این میان، پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات مجموعه مقالات «کرونا و جامعه ایران؛ سویه‌های فرهنگی و اجتماعی» را منتشر کرد. وزارت کار، تعاون و رفاه اجتماعی با همکاری گروهی از پژوهشگران علوم اجتماعی مجموعه گزارش‌های «کرونا، نیروی کار و حمایت اجتماعی» را تدوین کرد. همچنین روابط عمومی صدا و سیما «مجموعه مقالات دین، رسانه، کرونا» را به چاپ رسانید. پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، درگاه جامع علوم انسانی، اجتماعی و فرهنگی کرونا را راه‌اندازی کرد. فقط در یک شماره از فصلنامه علمی-پژوهشی مطالعات میان‌رشته‌ای در علوم انسانی هفت مقاله به بحث دربارهٔ ویروس کرونا پرداخته‌اند.

یل شرزه و منصفی (Yal Sharzeh et al. 2020) در مقاله‌ای بر کاربرد تعددی عنوان «ویروس چینی» به جای نام مرسوم آن در جامعه پزشکی و علمی، کووید-۱۹، از سوی رئیس‌جمهور انگلستان گذاشته و در یک تحلیل انتقادی، این کاربرد را ناشی از گفتمان برتری جویانه غرب علیه شرق دانسته‌اند. آن‌ها شیوه نام‌گذاری مورد اشاره را انگ‌زنی می‌دانند. آنان استفاده از عنوان علمی کووید-۱۹ را پیشنهاد می‌کنند.

در بررسی‌های موجود، پژوهش‌هایی که به مقوله شایعه در این برهه و در این موضوع پردازند، یافت نشد. این در حالی است که در گفت‌وگوهای عمومی، و به ویژه در فضای مجازی، به شیوع این پدیده ناپسند و آسیب‌های آن بسیار اشاره می‌شود و حتی در مواردی گفته می‌شود شایعه ویروسی خطرناک‌تر از ویروس کروناست. صفحه یونیسف ایران به زبان فارسی با عنوان «ویروس کرونا، شایعات و واقعیاتی که باید بدانیم» (UNISEF, 2020) سعی کرده‌است مهمترین این شایعات را شناسایی و به آن‌ها با استفاده از دانش مراجع مختلف پاسخی بدهد (شکل ۲).

آیا آنتی بیوتیک‌ها در پیشگیری و درمان ویروس کرونا جدید موثرند؟

فیر، آنتی بیوتیک‌ها در مقابل ویروس‌ها موثر نیستند، و فقط برای مبارزه با باکتری‌ها عمل می‌کنند. کرونای جدید از نوع ویروسی است و بنابراین نباید از آنتی بیوتیک‌ها به‌عنوان وسیله پیشگیری یا درمان آن استفاده شود. با اینحال، اگر شما به دلیل ویروس کرونا در بیمارستان بستری شوید، ممکن است به دلیل احتمال عفونت مشترک باکتریایی آنتی بیوتیک هم برایتان تجویز شود.

World Health Organization

#Coronavirus

شکل ۲: نمونه‌ای از پاسخ‌های صفحه فارسی یونیسف به پرسش‌هایی در مورد شایعات ویروس کرونا

این شیوه بازخورددهی به جامعه، مفید است و پشتوانه علمی و تجربی دارد، ولی اینکه ماهیت شایعه کرونایی چیست و فرایند زبانی و گفتمانی آن و نحوه تأثیرگذاری آن بر جامعه چگونه است به بررسی جداگانه نیاز دارد- موضوعی که جای آن در پژوهش‌های موجود خالی است. البته همه می‌دانیم شایعه‌ها در چنین فضایی در هر حال آسیب‌زا هستند و به یاری عقل سلیم نیز این را درمی‌یابیم، ولی پژوهش علمی الگوی این تأثیرگذاری را مورد بررسی قرار می‌دهد و برای آن تبیین علی-معلولی و منطقی ارائه می‌دهد؛ به گونه‌ای که بتوان به روش مستند درباره آن اجماع عقلانی به دست آورد. پژوهش حاضر، ماهیت زبانی و گفتمانی شایعه در بستر اجتماعی را با استفاده از نشانه‌های درون‌متن زبانی شایعه بررسی می‌کند و با استفاده از الگوی تحلیل گفتمانی نشانه‌معناشناختی، فرایند آن را در درون نظام‌های گفتمانی که همان نظام‌های سیاسی-اجتماعی و فرهنگی هستند تبیین می‌کند. در این مقاله، نشان خواهیم داد ماهیت پدیده شایعه در فضای همه‌گیر ویروس کرونا چگونه است و چه سازوکار نشانه‌معناشناختی دارد.

۳. روش پژوهش

زبان امری اجتماعی و بالقوه و گفتار امری فردی است که در اثر تحقق زبان و بالفعل شدن آن پدید می‌آید (Saussure, 2013). در بحث از گفتار، ما با دو مسئله توانش‌ها و وجوه کارکرده و بالفعل یا محقق‌شده سر و کار داریم. توانش همان چیزی است که سوسور آن را «زبان» می‌نامد و وجه محقق‌شده آن، همان گفتار یا گفتمان است (Shairi, 2002, p, 46). بنونیست (Benveniste, 1966, quoted in; Shairi, 2006) نیز گفتمان را «به کارگیری زبان به واسطه

عمل استعمال فردی» (Shairi, 2006, p, 13). تعریف می‌کند؛ یعنی الف) برای گفتمان، نقش کارکردی در نظر می‌گیرد که در به کارگیری زبانی تجلی می‌یابد؛ ب) به حضوری «فردی» معتقد است که به واسطه عمل زبانی تحقق می‌یابد؛ ج) برای زبان جنبه‌ای کاربردی در نظر می‌گیرد که می‌توان آن را نوعی جست‌وجو در انباشته‌ها و حافظه‌های جمعی و فرهنگی دانست که به واسطه همان عمل زبانی، فردی می‌گردند (همان).

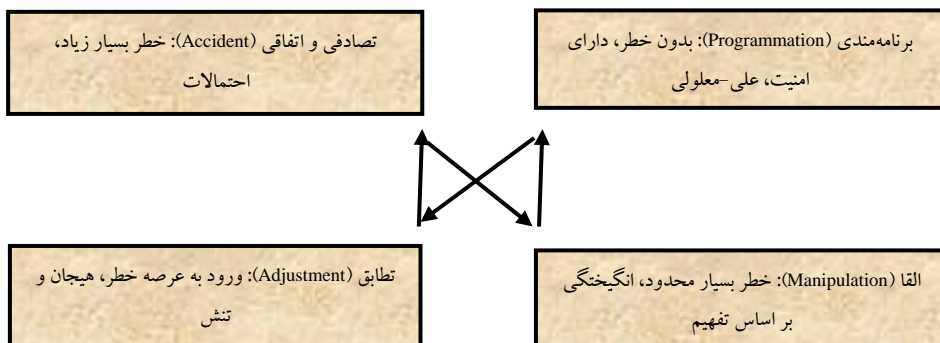
مطالعه فرآیند گفتمان، شرایط بررسی آفرینش معنا را فراهم می‌آورد. مهم‌ترین طرحواره‌های فرآیندی هوشمند در تحلیل گفتمان، «مرعب معنایی» و طرحواره «فرآیند تنشی»^۱ هستند. مرعب معنایی، از چهار قطب تشکیل شده است که می‌توان آن‌ها را به چهار موقعیت بر روی مرعب تشبیه کرد. دو قطب بالایی، مقوله اصلی یعنی گروه متضادها را تشکیل می‌دهند. با منفی کردن هر یک از متضادها، دو قطب پائینی مرعب شکل می‌گیرند که می‌توان آن‌ها را گروه نقض متضادها خواند (Shairi, 2009, p, 127). آن‌چه را که از طریق مرعب معنایی به دست می‌آید، سپس می‌توان به روش کامل‌تری روی محور تنشی نشان داد تا تمامی فرایندهای شناختی و عاطفی و ارزش‌های ناشی از تعاملات و تحولات گفتمانی روی آن پدیدار شود. در طرحواره فرایند تنشی، بین عناصر نشانه-معنایی، رابطه‌ای به وجود می‌آید که معنا از کم‌رنگ‌ترین تا پررنگ‌ترین شکل آن، در نوسان است. طرحواره تنشی دو بعد دارد: «فشاره»^۲ و «گستره»^۳. فشاره، بعد عاطفی و گستره، بعد شناختی و هوشمند است. فرآیند تنشی، در تعامل بین فشاره و گستره، شکل می‌گیرد. تعامل این دو، یا سبب تحقق بعد عاطفی می‌شود که در این صورت، تنش در بالاترین میزان آن به وقوع می‌پیوندد و یا سبب تحقق بعد شناختی می‌شود که در این صورت، با اُفت فشار عاطفی و رفع تنش، روبه‌رو می‌شویم (Shairi, 2005, p, 137).

گام بعدی در تحلیل فرایند معنا در فرایند گفتمان، توجه به تحول نظام‌های گفتمانی است زیرا ما نمی‌توانیم نشانه‌ها را بدون توجه به تحول نظام‌های گفتمانی کلان بررسی کنیم. بر مبنای نظریه لاندوفسکی (Landowski, 2005)، هر گفتمانی با توجه به چهار ویژگی نظام‌مندی، جهت‌مداری، هدفمندی و کلان‌زبانی تعریف می‌شود (Landowski, 2005, p. 43) و نظام گفتمانی تصادفی منتهاالیه فرایندی است که از وضعیت برنامه‌مدار با ویژگی‌های منطق، برنامه‌ریزی و کنترل (بدون خطر) آغاز می‌شود و با عبور از وضعیت احساسی و تنشی (ورود به عرصه خطر)، نهایتاً به وضعیت تصادفی (خطر مطلق) می‌رسد؛ یعنی از وضعیت محافظه‌کار به وضعیت ماجراجویانه می‌رسد که در آن همه چیز بر تصادف و احتمال مبتنی است (همان، ۲۷) (شکل ۳).

¹ dimension tensive (Process tensif)

² intensité

³ extensité

شکل ۳: طرحواره نظام‌های گفتمانی سه‌گانه لاندوفسکی

معین (Moein, 2019) در معرفی نظام‌های گفتمانی بالا، نظام گفتمانی تصادفی را «ترجیحاً به یک رفتار روان‌شناختی یا اخلاقی» (Moein, 2019, p, 50) نسبت می‌دهد. وی، نظام گفتمانی برنامه‌مدار را «متکی بر اصل نظم و قاعده» (همان) معرفی می‌کند که نخستین در زیرساخت خود بر مقوله یا مفهوم «گسست»^۱ و دومی بر «پیوستار»^۲ بنیاد گذاشته شده است.

۴. توصیف و تحلیل یافته‌های پژوهش

۴.۱. ژرف‌ساخت مرگ‌زندگی

شایعه همانند تقلب و جعل، در نظام حقیقت‌شناسی دست‌کاری می‌کنند و سبب می‌گردد در فرایند معنایی، ماده محتوای حقیقت با ماده محتوای دروغ جایگزین شود. در لغت‌نامه دهخدا، شایعه، این‌گونه معنا شده است: «در تداول امروز، خبرهای بی‌اصل است که در میان مردم، بر سر زبان‌ها باشد» (در مورد «شایعه») (Dehkoda, 1998). بنابراین، به‌طور منطقی باید شایعه را در سطح ژرف‌ساختی، در سویه نه-حقیقت و دروغ قرار دهیم. الگوی اصلی ژرف‌ساخت معنایی بر اساس تقابل زندگی-مرگ است (Greimass, 2010). بنابراین، شایعه در قطب معنایی نفی زندگی و مرگ، یعنی در مقابل قطب معنایی زندگی قرار می‌گیرد.

به‌عنوان مثالی از یک متن درباره شایعه که در تاریخ ۲۳ اسفند ۱۳۸۸ در فضای مجازی تلگرام منتشر شده بود و ماهیت و تاثیر شایعه را توصیف می‌کند، توجه کنید:

فضای مجازی زیر بمب باران شایعه است. پشت سر هم ویس میاد و هر کی توش ادعا می‌کنه متخصص فلان رشته است و برای مردم نسخه می‌پیچه یا ایجاد وحشت

¹ continuité

² discontinuité

می‌کنه. حتی به جای سازمان بهداشت جهانی هم مطلب میفرستن. این شایعات آن قدر تأثیر داشته که یک قلمش تا همین الان نزدیک پنجاه تا کشته داده تو اهواز. تیم‌های سایبری ... توی این امر مشارکت بالایی دارن. شبکه‌های ماهواره‌ای هم به صورت پشتیبان عمل می‌کنن ... پروژه بی‌اعتبارسازی رسانه‌های مرجع داخلی توسط این‌ها خیلی وقته اجرا میشه و البته گروهی با تفکر خاص در ایران هم همراهی کردند تا به این نقطه برسیم که بعضی مردم هر چیزی رو توی مجازی ببینند وحی منزل تصور میکنند!

نگاهی به متن بالا، چندین نشانه را از ماهیت و سازوکار شایعه به ما می‌دهد. از جمله اینکه شایعه بر اثر تکرار همه جانبه رونق می‌گیرد و با نسبت دادن دروغین یک پیام به یک مرجع معتبر (پزشک، سازمان بهداشت جهانی و موارد مشابه) محقق می‌شود. در صورتی که از آن به «نسخه پیچیدن» تعبیر کرده‌است. نسخه را عموماً پزشکان می‌پیچند و هدف از آن به دست آوردن سلامتی است اما نسخه‌ای که مبنای شایعه قرار می‌گیرد، پیام آور مرگ است و به همین سبب، تکثیر آن در ذهن گوینده به «بمباران» تشبیه شده‌است که کار کردی جز کشتار گسترده ندارد. همه مردم شایعه را باور نمی‌کنند اما پذیرش آن توسط «بعضی مردم» مانع از تأثیر مرگ‌بار و مخرب آن نیست.

اصلی‌ترین کارکرد شایعه در این متن، اعتبارزدایی، مرجع‌زدایی و قلب حقیقت (جایگزین کردن دروغ به جای سخن معتبر: وحی منزل، نسخه پزشک) است. آن‌چه زمینه جهانی شدن تولید و دامنه گسترش شایعه را ایجاد کرده، تکنولوژی رسانه‌ای و فضای مجازی است: «فضای مجازی زیر بمباران شایعه است».

با وجود این، نتیجه نهایی شایعه در فضای کرونا این است که مرگ را رقم می‌زند. بنابراین، در ژرف‌ساخت مبنایی، باید گفت شایعه در زیرساخت گفتمانی و اصلی‌اش ترسیم‌کننده قطب معنایی مرگ است: «این شایعات آن قدر تأثیر داشته که یک قلمش تا همین الان نزدیک پنجاه تا کشته داده تو اهواز».

۴.۲. پادشایعه

عناصر همنشین روی محور ژرف‌ساختی که مقوم تأثیرگذاری شایعه می‌شوند، نه-حقیقت و دروغ بودند. بنابراین هر راهکار و عنصری که جایگاه این دو را تضعیف کند، دارای کارکرد پادشایعه خواهد بود.

¹ <https://www.instagram.com/khabarfori/?hl=en> (last seen, 2020/09/09)

یکی از رخ‌دادهایی که همزمان با نمونه پیشین در اسفند ۱۳۹۸ رخ داد و منجر به مرگ بسیاری از افراد شد، استفاده از الکل سفید تقلبی بود. یکی از کاربران فضای مجازی با نشر ویدیوی چگونگی ساخت الکل تقلبی و نشان دادن سازوکار آن، در زیر ویدیو چنین نوشته‌است (شکل ۴):

تا خودمان امتحان نکردیم، باورمان نشد چند قطره مایع سفیدکننده را داخل الکی صنعتی می‌ریزند، رنگ آن از بین می‌رود، بعد به اسم الکل سفید در بازار می‌فروشند! شایعه کرده‌اند که ویروس کرونا با نوشیدن الکل از بین می‌رود اما نمی‌گویند کسی که الکل بنوشد، می‌میرد! امروز خبر اومد مصرف الکل صنعتی جان هفت نفر را در خوزستان گرفت! چی شد که این طوری به هم رحم نمی‌کنیم؟^۱

در گزارش این پیشامد چند چیز مشاهده می‌شود: شرایط خطرناک ناشی از بروز بیماری کرونا (که آلپرت و لپکین (Allport & Lepkin, 1945) از آن با عنوان شرایط ابهام فراگیر یاد می‌کنند)، تولید خبر مبنی بر تأثیر الکل سفید بر رفع بیماری کرونا (مرجع‌سازی و اعتبارسازی)، دست کاری در صورت بیان نشانه اصلی (تبدیل رنگ الکل صنعتی به سفید با کمک چند قطره وایتکس)، نشان دادن قلب به جای اصل (نشان دادن مایع خطرناک تقلبی به جای الکل سفید)، بی‌رحمی، نتیجه مرگ‌بار.

«بی‌رحمی» که نقیض «ترحم» است و به معنای بخشش زندگی به دیگری است، در گام دیگر به ضد ترحم، یعنی به «ستم» می‌انجامد که نابودی دیگری است. بی‌رحمی نقطه‌ای است که چه بسا به آزار و اذیت محدود شود، ولی هنگامی که به ستم برسد، مرگ آور است. آنچه بر اثر شایعه و جعل در گزارش بالا رخ داده، مرگ دیگران است. بنابراین در زیرساخت معنایی، از بی‌رحمی به ستم رسیده‌است. رحم در فضای فرهنگی با واژه‌هایی مانند جوان‌مردی، مرام، معرفت، انسانیت و موارد مشابه هم‌نشین می‌شود. در قطب مقابل این نظام ارزشی، نشانه‌هایی دارای بار معنایی ضد آن‌ها می‌نشینند.

¹ <https://www.instagram.com/farsplus.ir/?hl=en> (last seen, 2020/9/9)

شکل ۴: خبر مربوط به تاثیر مرگبار شایعه تاثیر الکل بر مداوای کرونا

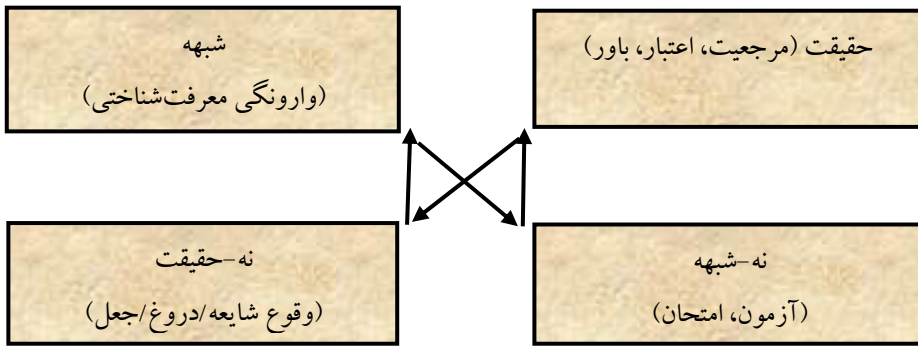
آنچه می توانست مانع از این واقعه اندوهناک شود (پادشایعه)، سنخیت معرفت شناختی دارد: «امتحان». امتحان منجر به بازگشت «باور» می شود: «تا خودمان امتحان نکردیم، باورمان نشد». مشکل این است که در غیاب مرجع معتبر فراگیر، هر کسی باید خودش امتحان کند تا به باور برسد، بدون توجه به اینکه هر شایعه‌ای برای امتحان کردن، تخصص خاصی می طلبد. در وضعیتی که قرار باشد هر روز شایعه‌ای تولید شود، به همان میزان امکان امتحان کردن نیز محدود و دشوار می شود. با توجه به توضیح مورد اشاره، در کنار امتحان (آزمایش) نقش مراجع راستی آزمایی به طور طبیعی برجسته می شود و این مراجع نیز به هر میزان تقویت و کارآمد شوند، پادشایعه تقویت می شود.

۴.۳. شبهه‌ناکی: جایگزینی جعل به جای اصل

در آن زمان که آلپرت و پستمن (Allport & Postman, 1995) درباره شایعه پژوهش می‌کردند معضل امر جعلی تا این اندازه نبود. در آن زمان، رسانه عمومی رادیو بود و این رسانه گذشته از ظرفیت شایعه‌سازی پائین در نسبت با شبکه مجازی فعلی، خود نهادی بود که تا اندازه زیادی زمینه کنترل بر آن فراهم بود. حتی تلویزیون نیز چنین وضعیتی داشت و هنوز دارد. این دو رسانه، حتی تا اندازه بسیاری مرجع به شمار می‌رفتند، ولی فضای مجازی امروز مبتنی بر تولید فردی محتوای رسانه‌ای است و هر کس می‌تواند هم‌زمان منع قرار گیرد. این امر سبب می‌شود حجم عناصر ضد گفتمانی در مقابل عناصر گفتمان‌پاد بیش از اندازه رشد کند. عنصر گفتمان‌پاد، انتشار نتیجه آزمایش و نشان دادن چگونگی تولید الکل تقلبی بود، ولی در بیشتر موارد کارکرد این محتواهای محافظ فضاها، حکایت نوش داروی پس از سهراب را دارد.

افزون بر فضای مخاطره‌آمیز ناشی از بحران (جنگ، کرونا و موارد مشابه)، آنچه سبب گمراهی می‌شود وامی است که شایعه از انتساب خود به یک مرجع می‌گیرد. برای آنکه خبر جعلی و شایعه به آن مرجع قابلیت انتساب داشته باشد باید در شبیه‌ترین شکل به شیوه معهود تولید گفته و خبر از سوی مرجع تولید شود. در این جا نیز به مانند جعل عمیق با دست‌کاری در صورت بیان نشانه روبه‌رو هستیم. در پیوند با الکل تقلبی، شبیه‌سازی در قالب نسخه‌پیچی و نسبت دادن آن به گروهی از پزشکان رخ می‌دهد. سومین عامل دامنه گسترش و تکرار پیام دروغین است.

با این وجود، شاید خطر اصلی جعل و شایعه فراتر از این نیز باشد چنان‌که یکی از کاربران فضای مجازی در زیر یک ویدئوی دربردارنده جعل عمیق نوشته است: «خطر دیپ‌فیک‌ها تنها این نیست که نتوانیم ویدیو و محتوای جعلی را تشخیص دهیم، نگرانی وقتی بزرگ‌تر می‌شود که اصل را ببینیم و بشنویم ولی گمان بر جعل بودن آن ببریم. کاربران عادی و به ویژه زنان قربانی اصلی دیپ‌فیک‌ها هستند». این متن نشان می‌دهد فراتر از باور کردن شایعات و جعلیات، سطح بسیار خطرناک‌تر دیگری نیز وجود دارد و آن تلقی جعلی بودن اصل‌ها است؛ یعنی شکل‌گیری فضای شبهه (شکل ۶).

شکل ۵: طرحواره پویایی شایعه در نظام‌های گفتمانی

با توجه به این تأثیرگذاری شایعه در نبود کردن فضای گفتمانی است که سازمان بهداشت جهانی در ۲۸ فوریه تأثیر آن را حتی از تأثیر خود کرونا بیشتر دانست:

سازمان جهانی بهداشت سطح هشدار کرونا را افزایش داد: دبیر کل سازمان جهانی بهداشت: تداوم افزایش شمار مبتلایان به ویروس کووید ۱۹ و شمار کشورهای متاثر از آن در چند روز گذشته آشکارا باعث نگرانی است. بزرگترین دشمن ما اکنون خود ویروس کرونا نیست ترس و شایعه است^۱.

آنچه سبب می‌شود از وضعیت نه-حقیقت به سوی وضعیت شبهه سیر کنیم، فراگیری نه-حقیقت است. در وضعیت نه-حقیقت، جانشینی جعل به جای اصل، محدود، موردی و محدود است اما با فراوانی رخداد و فراگیرتر شدن، زمینه برای اصلی شدن جعل و جعلی شدن اصل فراهم می‌شود. اصلی بودن و جعلی بودن دو قطب معرفتی در بخش پایانی دو قضاوت شناختی درباره پدیده‌ها هستند. در صورت جمع شدن این دو در یک نقطه، مرز میان آن‌ها از بین می‌رود. یک چیز نمی‌تواند هم‌زمان هم حقیقت و هم دروغ باشد. مسأله این نیست که آن‌ها همچنان در واقعیت خود حقیقت یا دروغ اند بلکه سازوکار نشانه‌معناشناختی، مبتنی بر الگوی معرفت‌شناختی عمل می‌کند.

۴.۴. وارونگی نظام معرفتی

برخلاف زبان که امری اجتماعی و بالقوه است، گفتار امری فردی است که در اثر تحقق زبان و بالفعل شدن آن پدید می‌آید. اکنون در نظر بگیرید گفتار بتواند نظام معرفت‌یابی را نزد جامعه آشفته سازد. در این صورت، منبعی که گفتارها از آن تغذیه می‌شوند (یعنی زبان) نیز به طور کامل

^۱ <https://www.instagram.com/khabarfori/?hl=en> (last seen, 2020/09/09)

از بین می‌رود و «وارونگی نظام معرفتی» رخ می‌دهد. در چنین وضعیتی، بحران این نیست که ما هر بار با یک امر جعلی روبه‌رو شویم آن را به جای اصل بگیریم بلکه مهمتر اینکه، اصل‌ها را هم مشمول جعلی‌بودن قرار دهیم. در این صورت، باید گفت اساس گفتمان عمومی به طور کامل نابود شده‌است. از جنبه گفتمانی، این شرایط، نمایانگر یک وضعیت تصادفی و به شدت مخاطره‌آمیز است که در آن، با آخرین آستانه‌های فضای گفتمانی روبه‌رو هستیم و از یک وضعیت شبه گفتمانی فراگیر خبر می‌دهد.

این مسأله نشان می‌دهد تا چه اندازه مهم است در بروز بحران‌های فراگیر، تا جایی که ممکن است اعتبار مراجع اعتبارسنجی حفظ شود. این مسئله توجیه می‌کند که چرا برخی کشورها نسبت به برخی دیگر با وجود برخورداری از جمعیت بسیار توانستند مدیریت بهتری داشته باشند. این نتیجه، فرضیه‌ای را به ذهن می‌رساند که شایسته پژوهش‌های بیشتر است و آن این است که باید بررسی کرد چه کشورهایی کمتر مراجع اعتبار اخبار در مورد بحران را بهتر مدیریت کردند. بی‌گمان، با توجه به رفتار دو کشور بزرگ چین و آمریکا و چگونگی برخورد رهبران این دو کشور با این پدیده، و میزان سخن‌پراکنی شخصی‌شان درباره منشأ، دامنه و کنترل و درمان آن می‌توان قضاوت کرد که چین در این زمینه کمتر زمینه‌پراکنندگی منابع خبرسازی را فراهم کرد، در حالی که رئیس‌جمهور ایالات متحده خود به منبعی برای تولید شایعات و اعتبارزدایی از منابع اعتبار خبری تبدیل شده بود (شکل ۷). سازمان غذا و داروی آمریکا بیان کرد «اظهارات ترامپ درباره کرونا مشکل‌ساز است»؛ و برخلاف دیدگاه رئیس‌جمهور آمریکا درباره منشأ آزمایشگاهی و بیوس، سازمان‌های اطلاعاتی آمریکا آن را رد کردند. جالب آنکه رئیس‌جمهور آمریکا در پاسخ به خبرنگاری که پرسیده بود آیا او برای ادعای خود سندی هم در اختیار دارد، گفته بود: «بله من چنین اسنادی را در اختیار دارم»^۱.

^۱ <https://www.instagram.com/khabarfori/?hl=en> (last seen, 2020/09/09)

<https://www.google.com/search?cli>

ادعای جنجالی ترامپ: کرونا به زودی از بین می رود - روزنامه دنیای اقتصاد

برخلاف هشدار کارشناسان بهداشت و درمان آمریکا - Tlr 12, 1399 AP دربارۀ افزایش شیوع کرونا در این کشور، «دونالد ترامپ» در تازه‌ترین مصاحبه خود مدعی شد که کووید-19 ...

<https://donya-e-qtasad.com> · 3680...

ادعای دوباره ترامپ درباره کرونا - روزنامه دنیای اقتصاد

رئیس جمهوری آمریکا بار دیگر ادعاهای خود در خصوص · 2 days ago از بین رفتن ویروس کرونا را تکرار کرده است.

<https://snn.ir> · بین الملل · سیاسی

ادعای تکراری ترامپ درباره منشأ ویروس کرونا / اعمال تعرفه مجدد بر واردات ...

3 days ago · بر این اساس، وی که گویا خود را از هم‌اکنون پیروز انتخابات ریاست جمهوری ماه نوامبر می‌داند، گفت طی چهار سال آینده تمام زنجیره تأمین دارو و تجهیزات پزشکی ...

<https://www.alef.ir/news>

ادعای تازه ترامپ درباره واکسن و داروی کرونا - الف

رئیس جمهوری آمریکا مدعی شد ایالات متحده در · Tlr 31, 1399 AP تولید واکسن و دارو برای پیشگیری و درمان ویروس کرونا پیشرفت فزاینده‌ای داشته است و به ...

شکل ۶: اینفوگرافی ادعاهای شایعه‌ساز رییس جمهور آمریکا در فضای رسانه

«سند» بالاترین نشانه بر اعتبار یک ادعا است و در دادگاه‌ها بالاترین ارزش اثباتی را دارد؛ ولی هنگامی که نسبت به خود سند ادعای جعل شود، این منبع اعتبار متزلزل می‌گردد. شایعه نیز از آن جا که ماهیتاً به دست کاری حقیقت می‌پردازد، به همین شیوه زمینه نابودی منابع اعتبار و سندیت گفته در فضای اجتماعی را ایجاد می‌کند.

هنگامی که نهادهای اعتبارسنجی گوناگون در رویاروی یک‌دیگر قرار می‌گیرند، با اجتماع نقیضین، یاری‌گر دیگری برای از بین رفتن زمینه اعتبارسنجی شکل می‌گیرد. در نمونه بالا، یکی از اصلی‌ترین پایگاه‌های اعتبارسنجی، یعنی رئیس‌جمهور، به وسیله پایگاه اعتبارسنجی دیگر، یعنی سازمان‌های اطلاعاتی آمریکا و نیز جامعه خبرنگاری مورد پرسش، تردید و انکار قرار می‌گیرد.

در فضای داخلی، به عنوان یک نمونه بارز از تعارض اطلاعاتی بین ادعاهای یک عضو ستاد مقابله با کرونا (محمدرضا محبوب‌فر) که همه‌گیرشناس^۱ معرفی شده و نادرست شمردن این ادعا

^۱ epidemiologist

از سوی سخنگوی وزارت بهداشت رخ داد. به گزارش «جهان صنعت»، وی ادعا کرده‌است که نخستین نمونه ابتلای به ویروس کرونا در کشور از ابتدای دی‌ماه مشاهده شده اما این ادعا با تکذیب از سوی وزارت بهداشت روبه‌رو شد: «برخی افراد با عنوان عضویت در ستاد ملی کرونا مصاحبه‌هایی انجام داده و مباحثی در مورد آمارهای کرونا در کشور ارائه می‌دهند که به هیچ عنوان مورد تأیید وزارت بهداشت نیست»^۲.

بنابراین، سازوکار تولید شایعه و جعل به ما نشان می‌دهد در هنگام بحران نباید بین منابع اعتبارسنجی در جامعه پراکندگی آرا وجود داشته باشد و گرنه همه سازواره اعتبارسنجی از بین می‌رود. در این جا است که آن‌چه اصل است خود مضمول جعل قرار می‌گیرد و زمینه تمایز از بین می‌رود.

۴. ۵. نظام اخلاقی و مسأله «دیگری»

فضای مجازی، فضایی است که در آن هر گفته‌ای امکان پیدایش و بروز دارد. جهت‌گیری گفتمانی هر گفته به تناسب جهت‌گیری کاربر زمان است. بنابراین همان گونه که در فضای مجازی درباره پدیده کرونا شایعه رواج می‌یابد، به همان میزان امکان تولید و شیوع گفته‌هایی که در ضدیت با نظام شایعه تولید می‌شوند نیز وجود دارد. در صورتی که منابع نشر خبر و گفته در این فضا را می‌توان از طریق رسمیت‌بخشی و قانونمندی‌سازی و ایجاد ضمانت اجرایی برای آن به این سمت جهت داد. این امکان در فضای مجازی را در سخنان وزیر ارتباطات می‌توان مشاهده کرد:

وقتی فضای مجازی را به رسمیت نشناسیم فیک‌نیوزها اوج می‌گیرند: آذری

جمهوری: پرستاران و پزشکان خط مقدم جبهه مقابله با این اپیدمی هستند. راه حل این بود که یک مرجع اطلاع‌رسانی (سایت) ایجاد می‌شد و اخبار لحظه‌ای و میزان گستردگی لحظه به لحظه درباره ویروس کرونا در آن منتظر می‌شد. وقتی فضای مجازی را به رسمیت نشناسیم و برایش قانون مناسبی نداشته باشیم فیک‌نیوزها هم رشد می‌کنند و هر شایعه‌ای منتشر می‌شود^۳.

نشانه‌های «مرجع»، «ایجاد»، «لحظه‌به‌لحظه»، «رسمیت» و «قانون» ابزار گفتمان‌ساز هستند که در صورت به کارگیری می‌توانند بر عناصر ضدگفتمانی «فیک‌نیوز»، و «شایعه» غلبه کنند.

بنابراین، دشوار نیست که دریابیم عناصر تقویت‌کننده شایعه در ژرف‌ساخت معنایی در سویه امر غیر اخلاقی قرار می‌گیرند. ولی این نتیجه با آن‌چه در مورد نسبت نظام‌های گفتمانی برنامه‌مدار

¹ <https://jahanesanat.ir/> (last seen; 2020/08/01)

² <https://www.instagram.com/khabarfori/?hl=en> (last seen, 2020/09/09)

³ <https://www.instagram.com/khabarfori/?hl=en> (last seen 2020/09/05)

و تصادفی با امر اخلاقی گفته شد (Moein, 2019) ناهمخوان است زیرا لاندوفسکی با توتالیتیر خواندن نظام گفتمانی برنامه‌مدار و کنترل‌گرا در واقع به نوعی این نظام گفتمانی را در تناقض با «دیگری» (به عنوان هسته امر اتیک) قرار داده‌است؛ یعنی، به هر میزان از این نظام گفتمانی به سوی نقیض و ضد آن حرکت می‌کنیم گویی جایگاه دیگری و صبغه اتیک در گفتمان تقویت می‌شود. در این جا، دقیقاً عکس این نسبت میان نظام گفتمانی با امر اتیک را مشاهده کردیم. پژوهش حاضر روشن می‌سازد در نظریه لاندوفسکی، نسبت اتیک با نظام‌های گفتمانی در لایه‌ای محدودتر ترسیم شده و گر نه در وضعیت‌های پاندمیک که مصلحت‌همگانی کنترل‌گرایی را ایجاد می‌کند، اصل بر برنامه‌مداری و کنترل است و حقوق «دیگری» و «اتیک» نیز در این چارچوب باید تحلیل شود.

۵. نتیجه‌گیری

بر مبنای یافته‌های پژوهش، شایعه یک نقصان معنایی است که در شرایط نظام گفتمانی تصادفی رخ می‌دهد و بیش و پیش از هر چیز منابع حقیقت و مرجعیت را هدف قرار می‌گیرد. در دوره کرونا که بستر تولید شایعات فراهم است، فضای مجازی نیز به عنوان ابزاری برای سرعت پخش آن عمل می‌کند. در وضعیت تقابلی ژرف‌ساختی، شایعه در سویه مرگ قرار می‌گیرد که حیات و زندگی انسان‌ها را به مخاطره انداخته‌است. بنابراین، به هر میزان سعی شود که اطلاعات از طریق منابع محدود و رسمی و مرجع ارسال و دریافت شود، امکان اعمال کنترل بر فضای تصادفی که شایعه در آن تولید و رشد می‌کند بیش‌تر خواهد بود. نخستین تأثیر شایعه این است که نظام حقیقت را با نظام شبهه جایگزین می‌کند. سبب می‌شود شیرازه‌های ارتباط نشانه‌ای در وضعیت تعاملی سست شود. بنابراین، برای مدیریت بهتر فضای تعاملی در شرایط کرونا، نهادهای رسمی باید نسبت به محدودسازی ابزارهای سخن‌پراکنی اقدام کنند و آن‌ها را مدیریت کنند. این شیوه در شرایط عادی گفتمانی می‌تواند با اصل رجحان «دیگری» در فضای گفتمانی مغایرت داشته و زمینه‌ساز نظام گفتمانی توتالیتیر انگاشته شود اما در شرایطی که زیست‌همگانی در خطر قرار می‌گیرد، کنترل‌گرایی برای حفظ بقای «دیگری» توجیه می‌یابد. این دستاورد مهمی در تحلیل نظام‌های گفتمانی است. زیرا نشان می‌دهد برخلاف تصور رایج که مابین نظام گفتمانی تصادفی و احترام به دیگری نسبت برقرار می‌کند، در شرایط کرونا که حیات «دیگری»‌های بسیاری در معرض خطر قرار می‌گیرد، از جنبه اخلاقی^۱ نظام گفتمانی برنامه‌مدار و کنترل‌محور برتری دارد. بنابراین، بر خلاف آن‌چه گفته شده‌است که نظام گفتمانی تصادفی با «یک رفتار اخلاقی» نسبت

¹ ethic

دارد (Moein, 2019) باید گفت در این پژوهش نشان دادیم در شرایط اپیدمیک که خطر به اندازه‌ای است که اولویت‌های کنترلی و برنامه‌مدار برتری می‌یابد، نظام گفتمانی برنامه‌مدار است که با نظام اخلاقی تناسب می‌یابد.

فهرست منابع

- آلپرت، جی. دبلیو و لئو پستمن (۱۳۷۴). *روان‌شناسی شایعه*. ترجمه ساعد دبستانی. چ ۲. تهران: سروش.
- ترکمان، فرح و زینب شهبایی (۱۳۹۵). «شایعه و عوامل اجتماعی مؤثر در پذیرش آن». *مجله راهبرد اجتماعی فرهنگی*. شماره ۱۹. صص ۱۹۱-۲۱۶.
- دهخدا، علی اکبر. (۱۳۷۷). *لغت نامه دهخدا*. تهران: روزنه (موسسه چاپ و انتشارات دانشگاه تهران).
- دهقان شاد، حوری (۱۳۹۰). «چگونگی گردش شایعات سیاسی در فضای اینترنت». *مطالعات رسانه‌ای*. شماره ۱۴. صص ۳۳-۴۲.
- سوسور، فردیناند (۱۳۹۲). *دوره زیباشناسی عمومی*. ترجمه کورش صفوی. تهران: هرمس.
- شعیری، حمیدرضا (۱۳۸۱). *مبانی معناشناسی نوین*. تهران: سمت.
- شعیری، حمیدرضا (۱۳۸۴). «مطالعه فرایند تنشی گفتمان ادبی». *پژوهش ادبیات معاصر جهان*. دوره ۱۰. شماره ۲۵. صص ۲۰۴-۱۸۷.
- شعیری، حمیدرضا (۱۳۸۵). *تجزیه و تحلیل نشانه معناشناختی گفتمان*. تهران: سمت.
- شعیری، حمیدرضا (۱۳۸۸). «مبانی نظری تحلیل گفتمان، رویکرد نشانه-معناشناختی». *پژوهشنامه فرهنگستان هنر*. شماره ۱۲. صص ۵۵-۷۱.
- صادقی مقدم، محمد حسن و محمد نوروزی (۱۳۹۰). «نقد و بررسی نظام افشای اطلاعات در بورس ایران». *مجله مطالعات حقوق خصوصی*. سال ۴۱. شماره ۲. صص ۱۳۱-۱۵۰.
- صفایی نژاد، قاسم (۱۳۹۵). «جریان سازی در فضای مجازی، با تاکید بر رسانه‌های اجتماعی». *مدیریت رسانه*. شماره ۲۶. صص ۱۵-۳۴.
- گرمس، آلژیر داس ژولین (۱۳۸۹). *نقصان معنا*. ترجمه حمیدرضا شعیری. تهران: علم.
- معارف، مجید، فاخره فراهانی و مجتبی میرزایی (۱۳۹۵). «نقش شایعه در جنگ از نگاه قرآن». *بصیرت و تربیت اسلامی*. شماره ۳۷. صص ۱-۱۹.
- معین، مرتضی بابک (۱۳۹۸). «تحلیل چهار نظام زبانی فضایی با تکیه بر نظام‌های معنایی تعاملی اریک لاندوفسکی». *جستارهای زبانی*. دوره ۱۰. شماره ۵ (پیاپی ۵۳). صص ۴۹-۷۲.
- نعمتی، لیل (۱۳۹۵). «بررسی آثار سوء دروغ و شایعه‌پراکنی در افتراق مسلمین». *مطالعات روان‌شناسی و علوم تربیتی*. دوره ۲. شماره ۲/۲. صص ۲۳۴-۲۴۵.
- یل شرز، رضا و رویا منصفی (۱۴۰۰). «بیماری «کووید-۱۹» یا «ویروس چینی»؟». *زبان‌پژوهی*. دوره ۱۳. شماره ۴۰. صص ۶۵-۸۷.

References

- Allport, G. W., & Postman, L. (1995). *The psychology of rumor*. (Saed Dabestani, Trans.), 2nd ed. Tehran: Soroush [In Persian].
- Allport, F. H., & Lepkin, M. (1945). "Wartime rumors of waste and special privilege: Why some people believe them". *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 40 (1), 3-36.
- Backer, C. (2005). *Like Belgain chocolate for the universal mind: Interpersonal and media gossip from an evolutionary perspective* (Doctoral dissertation). Ghent, Belgium.
- Ben-Ze'ev, A. (1994). The vindication of gossip. In R. F. Goodman, & A. Ben-Ze'ev (Eds.), *Good gossip* (pp. 11- 24). Lawrence, KS: University Press of Kansas.
- Chua, A. Y. K., & Snehasish, B. (2016). Linguistic predictors of rumor veracity. Paper presented at *Proceedings of the International MultiConference of Engineers and Computer Scientists. IMECS 2016*, March 16-18, Hong Kong; http://www.iaeng.org/publication/IMECS2016/IMECS2016_pp387-391.pdf; Last visited at: 2019/10/03
- Dehghan Shad, H. (2011). Circulation of political rumors on the Internet. *Media Studies*, 6, 3 (14), 41-49 [In Persian].
- Dehkoda, A. A. (1998). *Loghat nameh dekhoda* (Dictionary). Tehran: Rozaneh (Tehran University Press) [In Persian].
- Dunbar, R.I.M. (1996). *Grooming, gossip and the evolution of language*. London: Faber and Faber Limited.
- Eder, D., & Enke, J. L. (1991). The structure of gossip: Opportunities and constraints on collective expression among adolescents. *American Sociological Review*, 56, 494-508.
- Emler, N. (1994). Gossip, reputation and social adaption. In R. Goodman & A. Ben-Ze'ev (Eds.), *Good gossip* (pp. 119-40). Lawrence: University Press of Kansas.
- Greimass, A. D. J. (2010). *De l'imperfection*. (Hamid Reza Shairi, Trans.). Tehran: Elm [In Persian].
- Landowski, E. (2005). Les interactions risquées. *Nouveaux Acts Semmiotiques*, 101, 102, 103. Limoges: Pulim.
- Lapiere, R. T., & Fransworth, P. R. (1936). *Social psychology*. New York: McGraw-Hill Book Company, Inc.
- Maaref, M.; Farahani, F., & Mirzaei, M. (2016). The role of rumors in war from the perspective of the Quran. *Journal of Insight and Islamic Education*, 37, 1-19. [in Persian].
- Moein, M. B. (2019). Analyzing four spatial language regimes based on interactive and semiotic regimes of Eric Landowski. *Language Related Research*, 10 (5), 49-72 [In Persian].
- Nemati, L. (2016). Effects of misinformation and gossip on the differentiation of Muslims. *Studies in Psychology and Educational Sciences*, 2 (2/2), 234-245 [In Persian].
- Sadeghi, M. H., & Nowroozi, M. (2011). A critical research in Iranian stock exchange disclosure system. *Studies of Private Law*, 1 (2), 131-149 [In Persian].
- Safaei Nejad, G. (2016). Streaming in cyberspace, with an emphasis on social media. *Media Managment*, 26, 15-34 [In Persian].
- Saussure, F. (2013). *Course in general linguistics*. Translated by Koroush Safavi.

- Tehran: Hermes [In Persian].
- Schmidt, A. (2004). *The rhetorical nature of gossip: A Burkean dramatic perspective*. Submitted to Dr. Dennis Ciesielski, History and Theory of Rhetoric. Platteville: University of Wisconsin.
- Shairi, H. R. (2002). *Basics of semantics*. Tehran: SAMT [In Persian].
- Shairi, H. R. (2005). Studying tension in literary discourse. *Researches in the World's Contemporary Literature*, 10 (25), 187-204 [In Persian].
- Shairi, H. R. (2006). *Semiotic analysis of discourse*. Tehran: SAMT [In Persian].
- Shairi, H. R. (2009). Theoretical basics of discursive analysis: A semiotic approach. *Research Journal of the Iranian Academy of Art*, 12, 55-71. [in Persian].
- Sunstein, C. R., (2009). *On rumors: How falsehoods spread: Why we believe them: What can be done*. New York: NY, Farrar, Straus and Giroux.
- Torkaman, F., & Shahabi, Z. (2016). Rumor and the sociologic factors in its acceptance. *The Socio-Cultural Research Journal of Rahbord*, 19, 191-216 [In Persian].
- Yalsharzeh, R., & Monsefi, R. (2021). Covid-19 or the Chinese virus. *Journal of Language Research*, 13 (40), 65-87. [In Persian]

وب‌گاه‌ها

<https://www.unicef.org/iran/stories/>
<https://www.instagram.com/khabarfori/?hl=en>
<https://www.instagram.com/farsplus.ir/?hl=en>
<https://jahanesanat.ir/>

© 2020 Alzahra University, Tehran, Iran. This article is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC-ND 4.0 license) (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی